

Aytac Həsənova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
aytac.hasanova11@gmail.com

Sozün semantik strukturunun inkişafında sosial amillərin rolu

Açar sözlər: sosial kontekst, sosiolinqvistika, semantik struktur, ekstralingvistik səbəblər

Key words: social context, sociolinguistics, semantic structure, extralinguistic reasons

Ключевые слова: социальный концепт, социолингвистика, семантический структур, экстралингвистические причины

Məlum olduğu üzrə dil sosial ünsiyyətin əsas göstəricilərindən biri, həmçinin xalqın mədəniyyətini, milli irsi qoruyub saxlayan və nəsildən-nəsilə ötürən vasitədir. Dil insanlar arasında sosial münasibətlərin və ünsiyyətin reallaşmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Dil ictimai hadisə olmaq etibarilə cəmiyyətə xidmət edir. Təbiidir ki, cəmiyyətə xas olan hər bir xüsusiyyət, hadisə və s. bu və ya digər dərəcədə öz əksini dildə tapır. Lakin dil müstəqil ictimai hadisə olduğundan və digər ictimai hadisələrdən fərqləndiyinə görə onun cəmiyyətlə bağlılığı və onu əks etdirmə dərəcəsi başqa ictimai hadisələrdə olduğundan fərqlənir [1. S. 96].

Dildən istifadəyə ictimai amillərin təsiri və bu zaman meydana çıxan dəyişikliklər daim dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Dilçilik elmində sosioloji cərəyanın və ya Fransa dilçilik məktəbinin adı İsreçrə alimi Ferdinand de Sössürlə bağlıdır. Onun konsepsiyası dilçilik tarixində ikinci inqilab hesab edilir. Bu məktəb bir digər adıyla psixoloji sosiologizm kimi də tanınır. Sosioloji cərəyana əsasən dil ictimai hadisə kimi qiymətləndirilir və başlıca olaraq bu cəhət önə çəkilirdi. F.de Sössür ilk dəfə olaraq dil və nitqi bir-birindən tamamilə fərqləndirərək göstərmişdir ki, nitqdə kollektivlik olmadığı halda, dil bütünlüklə kollektivə aiddir. Onun ən məşhur davamçılarından Antuan Meyenin sosioloji baxışlarının əsasını dil dəyişmələrinin məhz ictimai amillərlə bağlı olması təşkil edir.

“İctimai hadisə olmaq etibarilə cəmiyyətlə bağlı olan dil öz inkişafına, təkmilləşməsinə və s. görə ilk növbədə, xidmət etdiyi cəmiyyətə borcludur” deyən Ağamusa Axundov dilin inkişaf mərhələlərini ictimai formasiyalarla, onlara uyğun ictimai-siyasi sistemlə əlaqələndirirək yazırdı: “Bütün bunlar dilin inkişafının cəmiyyətlə

bağlılığını, dil təkamülünün müxtəlif sosioloji istiqamətlərə malik olduğunu göstərir” [1. S. 104-106].

Dilçilərin böyük əksəriyyəti birmənalı olaraq dilin hər zaman cəmiyyətin tələblərinə tez və çevik reaksiya verməsi qənaətindədir. İnsanın beyin fəaliyyətinin məhsulu olan dil və nitq, həm də onun təfəkkürü haqqında müəyyən qənaətə gəlmək imkanı verir. Dil fərdi, ictimai, mədəni fərqliliklərə malik olmaqla cəmiyyətin məhsuludur. Demək həm də sosial-mədəni mənə daşıyır. Sosiolinqvistik tədqiqatların məqsədi dil daşıyıcılarının müxtəlif kontekstlərdə dildən istifadəsini aydınlaşdırmaq üçün sosial və dil fərqlərini öyrənməkdir. Dil və cəmiyyət arasındakı əlaqələrdən biri də sosial strukturun linqvistik struktura təsir edib onu müəyyənləşdirməsidir.

Sosiolinqvistika dilçiliyin dil və cəmiyyətin arasındakı əlaqələri və müxtəlif sosial situasiyalarda dildən istifadəni öyrənən bölməsidir. Cəmiyyət müxtəlif aspektlərdən, məsələn, mədəni normalar, dəyərlər və kontekst baxımından dildən istifadə üsuluna təsir edə və dildən istifadə də cəmiyyətə təsir edə bilər. Sosiolinqvistika məhz dil və cəmiyyət arasındakı əlaqənin bu ikitərəfli xarakterini, müxtəlif sosial situasiyalarda dildən istifadəni və cəmiyyətin inkişafında dilin rolunu öyrənir. Belə ki, dildən istifadəyə gender, etnik və dini mənsubiyyət, yaş qrupu, təhsil, sosial təbəqə və s. sosial amillər təsir göstərə bilər.

Sosiolinqvistika dildən sosial mənada istifadəni öyrənir və dil dəyişikliklərinin sosial nöqteyi-nəzərdən qiymətləndirir. Qloballaşan dünyada müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri arasında ünsiyyət artdıqca bu sahənin də əhəmiyyəti artır. Dili və onun cəmiyyətdəki rolunu sosial aspektdən öyrənən sosiolinqvistika spesifik situasiyalarda işlənən, kommunikantlararası sosial münasibətləri göstərən dil xüsusiyyətlərini ayırd etməyə çalışır.

Tədqiqatlar müxtəlif etnik, dini, cins, təhsil səviyyəsi, yaş qrupuna aid olan sosial qrupların dil variantlarında müəyyən fərqlər üzə çıxarır, beləcə, dil qaydalarının yaradılması və onlara əməl edilməsi baxımından sosial qrupların birinin digərindən fərqləndiyini göstərir. Bildiyimiz kimi, danışanın nitqi özündə onun yaşı, təhsil səviyyəsi, sosial təbəqəsi və s. ekstralinqvistik məlumatları əks etdirə bilər. Dildə olan variasiyalar, yəni fərqliliklər dil və sosial amillərin, məsələn yaş qrupu, təhsil, ictimai status, sənət-peşə və s. amillərin qarşılıqlı təsirindən törəyir.

Cəmiyyətin həyatında sosial-iqtisadi tərəqqi fonunda dildə bəzi dəyişikliklər baş verir ki, bunlardan biri də sözün mənasının inkişafıdır. Sosial faktorların dil sistemində, nitq ünsiyyəti prosesində dildən

funksional istifadəyə, dilin inkişafına təsiri danılmazdır. Məna dəyişikliklərinə səbəb olan amillər linqvistik, psixolinqvistik, sosial-mədəni amillər kimi qruplaşdırıla bilər.

Dil strukturunun başqa səviyyələrinə nisbətən leksik səviyyə sosial faktorların təsirinə daha çox məruz qalır. Sözün semantik strukturunun mürəkkəbləşməsi prosesində sosial faktorlar digər faktorlarla qarşılıqlı fəaliyyət göstərir. Dilin sosial-sinfı, sosial-peşə, sosial-ideoloji və sosial-konseptual differensiallaşması onun leksik-semantik sisteminin inkişafına, sosial faktorların təsirinin güclənməsinə gətirir [2. S. 337-338].

Məlum olduğu üzrə diskursun minimal vahidi mahiyyətini daşıyan sözdə təkcə linqvistik səbəblərdən deyil, həm də ekstralinqvistik səbəblərdən məna dəyişmələri müşahidə olunur. Leksikologiyanın predmeti olaraq söz, hər bir dilin özünəməxsus semantik, fonetik və qrammatik əlamətlərini özündə birləşdirən dil struktur vahididir. Sosial amillərin təsiri ilə sözlərin semantik strukturunda da müəyyən dəyişikliklər özünü göstərir. Bu proseslər cəmiyyətin, mədəniyyətin, elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədardır. Semantik dəyişikliklərdə xarici faktorların rolu dövrədən, ictimai inkişafın səviyyəsindən və s. asılıdır. Sözlərin məzmunu tarixi-ictimai inkişaf prosesində müəyyən dəyişikliyə uğrayır.

İlk baxışdan belə düşünmək olar ki, ictimai quruluşun dəyişməsi dilin qrammatik və sintaktik qatında böyük dəyişikliklərə səbəb olur. Təxminən 50-70 il ərzində dildə baş verən dəyişiklikləri araşdırarkən doğrudan da belə bir qənaətə gəlmək olar. Amma, müddəti 300-500 il qədər uzatmaqla həmin dildəki dəyişiklikləri araşdırsaq, görürük ki, burada da dəyişmələr kifayət qədərdir [3. S. 261].

İctimai-tarixi proseslərin təsiri ilə dilin lüğət fondunda baş verən dəyişikliklərdən əlavə zaman keçdikcə sözlərin mənasında da modifikasiyalar müşahidə olunur. Semantik dəyişikliklər 3 başlıca prinsip əsasında baş verir: bunlardan məna genişlənməsi – referensial mənaların sayının artması deməkdir. Bu prosesin əksi isə məna daralması, yəni – referensial mənaların sayının azalmasıdır. Digər bir qrup semantik dəyişiklik isə metaforik dəyişmə və ya məcazlaşmadır. Bu tip məna genişlənməsi dildə metaforaların yaranmasına səbəb olur. Sözlərin əksəriyyəti metaforik mənada işlənməklə yeni məzmun qazanır. Ümumi dildən daha çox sözlərin mənasına və işlədilməsinə görə fərqlənən jarqonların və arqonların yaranmasında da metaforik mənadan geniş istifadə olunur. Bu zaman söz öz ilkin referentinə bənzəyən

xüsusiyyətlərə malik olan başqa referentləri bildirməklə mənə genişlənməsinə uğrayır. Jarqon spesifik insan qruplarının arasında bir-birini asanlıqla anlamaq üçün işlənən dildir, əsasən buradakı sözlər müəyyən kontekstdən kənar işləndikdə mənasız görünür. Jarqon və arqo bu və ya digər ictimai qrupa xidmət edən ictimai dil hadisəsini bildirməklə təkcə mənanı çatdırmaq yolu deyil, həm də istifadəçilər arasında, qrup üzvləri arasında həmrəyliyin göstəricisidir.

Cəmiyyət özü dəyişdiyi kimi, həyat tərz, məişət də dəyişir. Bu cür dəyişmə prosesi sözlərdə və onların mənasında da gedir... Mənanın dəyişməsi üç cür olur: 1) mənanın genişlənməsi; 2) mənanın daralması; 3) mənanın məcazi işlənməsi. Sözü mənasının genişlənməsi dedikdə sözdə baş verən semantik hadisə başa düşülür. *Yoldaş* sözü vaxtilə yol yoldaşı mənasında işlənirdisə, indi daha geniş mənada işlənir. Bu söz müasir dilimizdə həyat yoldaşı və rəsmi müraciət forması kimi işlənir [4. S. 145].

Hazırkı dövrdə isə kommunikasiya texnologiyalarında yeniliklərdən biri olan sosial şəbəkələrin geniş yayılması səbəbilə İngilis dilində izləmək, təqib etmək mənası daşıyan *to follow* felinin mənaları cərgəsinə daha bir mənə da qoşulmuş və semantik strukturu zənginləşmişdir. Webster izahlı lüğətində bu sözün mənalarından biri kimi *to subscribe to the feed of (someone or something) especially on social media* qeyd olunur, bu da sosial media hesabına abunə olmaq və ya yazılmaq deməkdir. Dərs keçdiyimiz müddətdə 1-ci kurs tələbələri arasında auditoriyada aparılan sorğu göstərir ki, hətta İngilis dilində bu sözün ilkin mənalarından xəbərsiz olan tələbələr yalnız sonuncu mənanı bildiklərini qeyd edirlər.

Cəmiyyətin inkişafı dildə inikasını tapdığı kimi, cəmiyyət üzvlərinin ictimai şüurundakı fərqlər də dildə öz əksini tapır. Qeyd etdiyimiz kimi, söz hər bir sosial kontekstdə yeni və fərqli mənə kəsb edə, beləliklə onun semantik strukturu dəyişikliyə uğraya bilər. Mənanın açıqlanmasında kontekstin rolunu öyrənən pragmatikaya görə, mənanın dəyişməsi təkcə linqvistik səbəblərdən deyil, həm də nitqin kontekstindən, danışanın məqsədindən və s. ekstralingvistik amillərdən asılıdır. Sosial kontekst ətraf mühit, insanlar, bizim olanları qəbul etməyimizə, dərk etməyimizə, danışığımıza və davranışımıza təsir edən hadisələrdir. Məsələn, biz özümüzdən yaşca böyüklərlə həmyaşdqlarımızla və ya dostlarımızla danışdığımız kimi danışırıq. Bəzi hallarda kontekst bizdən müəyyən qaydada davranmağı tələb edir. Demək, yaşadığımız cəmiyyətin norma, dəyər, adət-ənənələri bizim sosial konteksti əmələ gətirir. Hansısa bir sosial kontekstdə normal kimi görünən danışmaq, davranış digərində çox yersiz görünə bilər. Sosial kontekstdən asılı olaraq biz nəyi, nə zaman və

necə deyəcəyimizi müəyyənləşdiririk. Belə ki, sosial kontekstdən asılı olaraq fərqli söz və qrammatik konstruksiyalardan istifadə edirik. Sosial mənə isə qrup daxilindəki insanlar üçün və ya geniş mənada cəmiyyət üzvləri üçün ümumi qəbul olunmuş norma, dəyər və inanclardan irəli gəlir. Demək olar ki, hər bir cəmiyyətdə nitq müxtəlif formalar alır. Hər bir cəmiyyətin ünsiyyət modelləri üçün normaları vardır. Bu modellər heç də hər yerdə eyni deyildir. Onlar bir mədəniyyətdən digərinə əsaslı şəkildə dəyişir.

Başqaları ilə danışanda biz geniş söz lüğət fondundan istənilən vəziyyətdə fikrimizə daha uyğun olan vasitələri seçirik. Bu sosial mənalı seçimdir [5. S. 93].

Müxtəlif kommunikasiya şəraitlərində sözdən istifadə sözün semantik strukturunun və ayrı ayrılıqda mənaların zənginləşməsinə gətirib çıxarır. Dildə sabit mənaya malik olan sözün təkrar başqa mənada istifadəsinə yol açan səbəblərdən biri ekstralingvistik səbəblərdir: cəmiyyətin və insanların həyatında müxtəlif tarixi, sosial, iqtisadi, texnoloji və s. dəyişikliklər bu yeni adlandırmalar üçün zərurət yaradır.

Beləliklə, ünsiyyət prosesi lingvistik, sosial və mədəni faktorların qarşılıqlı təsirini özündə ehtiva edir. Bu səbəbdən biz hər hansı dili öyrənərkən, təkcə dilin strukturunu deyil, həm də dildən istifadəyə dair mədəni və sosial normaları da öyrənirik. Hər bir ictimai mühit özünəməxsusluğu ilə xarakterizə olunur ki, bununla da söz fərqli sosial, mədəni, peşə qruplarının nitqində yeni məzmun kəsb edir və nəticə etibarilə çoxmənalı sözlərə çevrilir. Demək, sözün semantik qatında baş verən bütün dəyişikliklər, təkcə lingvistik deyil həm də sosial səbəblərdən irəli gələn qanunauyğunluğun nəticəsidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları, “Şərq-Qərb”, Bakı 2011, s. 96; s. 104-106
2. Rəcəbli Ə. “Sosiolingvistik”. Bakı, “Nurlan”, 2004, s. 337-338
3. Əsgərov M.B. “Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası”, “Elm və təhsil”, Bakı 2011, s. 261
4. Xəlilov B. “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası”, Bakı 2015, s.145
5. Vəliyeva N. “Qloballaşan dünyada multikulturalizm şəraitində dilin inkişafı”. Bakı, 2017, s. 93

6. Qədirova R., Məmmədli İ., “Ünsiyyət psixologiyası” Dərs vəsaiti, Bakı 2016
7. Quliyeva V. “Azərbaycan dilinin sosiolinqviistik tədqiqi tarixinə nəzər”, AMEA Xəbərlər, Bakı, “Elm”, 2016
8. Məmmədov İ., “Azərbaycan dilinin semantikasi”, Bakı 2006
9. Rəcəbov Ə. “Dil, şüur, cəmiyyət, tarix”. Bakı, “Nurlan”, 1993
10. Rüstəmov A. “İctimai inkişaf və dil”. Bakı, “Təknur”, 2012
11. <https://www.studopedia.info>
12. <https://www.englishfull.ru>
13. <https://www.languageavenue.com>
14. <https://www.linguisticsociety.org>

Aytac Hasanova

**Social factors and the development of semantic structure of a word
Summary**

The article is devoted to the effect of social factors on the changes and development of semantic structure of language. Communication process is indicated as a combination of interrelation of linguistic, social and cultural factors. The role of social context is specially emphasized. A word obtains a new meaning in the speech of different social, cultural and professional groups in various social contexts and eventually becomes polysemantic. Consequently, we come to the conclusion that all changes and modifications in the semantic structure of a word is brought about not only by linguistic, but also by social factors. Different extralinguistic factors, like historical, social, economic and technological changes bring about new meanings.

Айтач Гасанова

**Социальные факторы и развитие семантической
структуры слова
Резюме**

Статья посвящена воздействиям социальных факторов на изменения и развитие семантической структуры языка. Процесс коммуникации обозначен как комбинация взаимосвязи лингвистических, социальных и культурных факторов. Особенно подчеркнута роль социального контекста. Слово приобретает новое значение в речи различных социальных, культурных и профессиональных групп в различных социальных контекстах и в результате становится полисемантическим. В заключении мы делаем вывод что, все изменения и модификации в семантической структуре слова вызваны не только лингвистическим, но также и социальными факторами. Различные экстралингвистические факторы, как исторический, социальный, экономичный, технический прогресс рождают новые значения.